

**The Analysis of the themes and contents of Qom Jame' Mosque's Epigraphs based
on Quranic and Islamic Studies system**

Seyed Reza Hosseini¹ / Sahar Zekavat² / Abbas Afsharifar³

(DOI): [10.22034/skh.2022.9367.1160](https://doi.org/10.22034/skh.2022.9367.1160)

Abstract

Original Article

P 100 - 122

Qom Jame' Mosque is one of the most important Islamic buildings. Its decorations, epigraphs, theme and content are of great importance. The purpose of the present study is to analyze the themes, content and system of Quranic studies in these epigraphs. The research questions are: 1) what are the contents and themes of Qom Jame' Mosque's epigraphs? 2) What kind of Quranic studies system are contained in Qom Jame' Mosque's epigraphs? This study was carried out by descriptive-analytic method and data were collected through library and field resources. Also, by referring to "thematic epigraphs and methods of dividing the Qur'anic studies system", analyze and categorize the content of 14 epigraphs as a statistical society. Also, by referring to "thematic epigraphs and methods of dividing Qur'anic studies system", the content function of 14 epigraphs as a statistical population have been analyzed and categorized. The results of the research show that the contents of the epigraphs include the verses of the Congregation Day (Al-Jumua Surah), The Kingdom (Al-Mulk Surah), The Hypocrites (Al-Munafiqun Surah), The Scatterers (Adh-Dhariyat Suarh), Repentance (At-Tawba Surah), The Rangers (As-Saaffat Surah), Joseph (Yusuf Surah) and The Heifer 255 verse (Al-Baqara - Āyat al-Kursī).

Key words: Qom Jame' Mosque, Islamic Architecture, Epigraphy, Religious Buildings, Quranic Studies.

1 - Assistant Professor, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: rz.hosseini@shahed.ac.ir

2 - Masters of Islamic Art; Area of study: Calligraphy and Paintings, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. Email: Sahar.zekavat@shahed.ac.ir

3 - M.A, Student of Islamic Art; Area of study: Calligraphy and Paintings, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. Email: Abbasafshar1986@gmail.com

Received: 2020/10/25 | Accepted: 2022/07/13

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل مضامین و محتوای کتیبه‌های مسجد جامع قم بر اساس نظام معارف قرآنی و اسلامی

سید رضا حسینی^۱ | سحر ذکاوت^۲ | عباس افشاری^۳

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/skh.2022.9367.1160](https://doi.org/10.22034/skh.2022.9367.1160)

نوع مقاله: علمی پژوهشی

ص: ۱۲۲/۱۰۰

چکیده

مسجد جامع قم یکی از بناهای اسلامی و مقدس است که تزئینات، کتیبه‌های بنا و محتوا و مضامین آن اهمیت خاصی دارد. برخی از کتیبه‌های این بنا در زمان حکومت فتحعلی شاه قاجار (۱۷۹۷ تا ۱۸۳۴ م.) ساخته و تاریخ‌های ۱۲۴۸، ۱۳۶۵ و ۱۳۸۱ هجری قمری روی کتیبه‌های بخش‌های مختلف بنا نوشته شده است. هدف پژوهش حاضر تحلیل مضامین، محتوا و نظام معارف قرآنی موجود در این کتیبه‌ها است. سؤالات پژوهش عبارتند از: ۱- کتیبه‌های مسجد جامع قم چه مضامین و محتواهایی دارند؟ ۲- محتوای کتیبه‌های مسجد جامع قم در بردارنده کدام دسته از نظام معارف قرآنی است؟ این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها با منابع کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شده است. همچنین با استناد به تفاسیر موضوعی و شیوه‌های تقسیم نظام معارف قرآن کاربرد محتوای کتیبه‌ها تحلیل و دسته‌بندی شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، محتوای کتیبه‌ها آیاتی از سوره‌های مبارکه جمعه، ملک، منافقون، ذاریات، توبه، صافات، یوسف و آیه‌الکرسی دارد و کاربرد موضوعی و نظام معارف آنها شامل خداشناسی، قرآن‌شناسی، جهان‌شناسی، راه‌شناسی، برنامه‌های عبادی و اخلاق (انسان‌سازی) است.

کلمات کلیدی: مسجد جامع قم، معماری اسلامی، کتیبه‌نگاری، بناهای مذهبی، معارف قرآن.

۱. گروه نقاشی دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده‌ی مسئول) rz.hosseini@shahed.ac.ir

۲. دانش‌آموخته‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی هنر اسلامی، گرایش کتابت و نگارگری، دانشکده‌ی هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

Sahar.zekavat@shahed.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته‌ی هنر اسلامی، گرایش کتابت و نگارگری، دانشکده‌ی هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

Abbasafshar1986@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۰۴ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۲

مقدمه

مساجد اسلامی نمودی از هنر اسلامی به شمار می‌روند و همه اجزای معماری و تزئینات وابسته بدان نیز براساس اصول و مبانی فکری و عقیدتی اسلام شکل گرفته و پایه‌ریزی شده است. در این بین مسجد جامع قم یکی از بناهای مقدس اسلامی است که تزئینات زیادی داشته و از منظر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری دارای آثاری برجسته است. کتیبه‌های کاشی‌کاری شده نمونه‌ای از تزئینات این بنا تلقی می‌شوند که مضامین و محتوای دینی دارند و برخی از کتیبه‌های این بنا در زمان حکومت فتحعلی شاه قاجار (۱۷۹۷ تا ۱۸۳۴ م.) ساخته شده‌اند و تاریخ‌های ۱۲۴۸، ۱۳۶۵ و ۱۳۸۱ هجری قمری روی کتیبه‌های بخش‌های مختلف بنا نوشته شده است. با توجه به اهمیت این کتیبه‌ها پژوهش حاضر با هدف تحلیل مضامین، محتواها و کارکردهای نظام معارف قرآنی کتیبه‌های مسجد جامع قم به سرانجام رسیده است که امری نو بوده و اهمیت پژوهش بدان است.

بر این اساس پرسش‌های پژوهش عبارتند از: ۱- کتیبه‌های مسجد جامع قم چه مضامین و محتواهایی دارند؟ ۲- محتوای کتیبه‌های مسجد جامع قم در بردارنده کدام دسته از نظام معارف قرآنی است؟ برای پاسخ به این سؤال‌ها نخست با مروری به جایگاه مساجد در معماری اسلامی، بنای مسجد جامع قم معرفی شده و سپس انواع تزئینات در معماری این مسجد مطالعه شده است. پس از آن همه چهارده کتیبه بنای مسجد بررسی و در قالب جدول، با استناد به تقاسیر موضوعی و شیوه‌های تقسیم نظام معارف قرآنی به تحلیل و تقسیم‌بندی کارکرد محتوای کتیبه‌ها و نظام معارف قرآنی آنها پرداخته شده است. گفتنی است که برای پرهیز از طولانی شدن حجم مقاله و با توجه به آشنایی مخاطب با قرآن، در جدول تنها ترجمه فارسی آیه‌های قرآن آورده شده است. همچنین در پایان ارزیابی عددی، میزان تأکید بر نظام معارف قرآنی و اهمیت آنها در محتوای کتیبه‌های مسجد جامع قم به صورت جدول و نمودار ارائه شده است. ارزش این پژوهش جزئی‌نگری آن است و مطالعه دقیق روی کتیبه‌نگاری این مسجد ضروری است.

پیشینه

در باره پیشینه تحقیق مورد مشابهی با این عنوان یافت نشده است. اما کتاب تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن (۱۳۸۰) اثر محمدرضا کوچک‌زاده به شرح و بسط مساجد تاریخی قم پرداخته و بخش‌هایی از آن به تاریخچه و شرح تزئینات مسجد جامع قم اختصاص داده شده است. تاریخ مسجد جامع قم (۱۳۸۴) هم کتاب دیگری در این زمینه به شمار می‌رود که حاصل تلاش

رضا آقابابایی و حسن قریشی است.

همچنین مقاله «از سلاجقه تا قاجاریه؛ تطبیق کیفیات فضایی مسجد جامع قم و جامع ساوه» (حسین جمال، محمدولی، ۱۳۹۳) از پژوهشی‌هایی است که در اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی ارائه شده و در آن به مطالعه تطبیقی کیفیات فضایی مساجد جامع قم و ساوه پرداخته شده است. اما اطلاعات کاملی درباره بنای مسجد جامع قم ارائه نکرده است.

درباره بررسی کتیبه‌نگاری در تزئینات مساجد مطالعات فراوانی انجام شده و مقاله «تجلی معنا در هنر خطاطی و کتیبه‌نویسی شهرهای اسلامی (بررسی نحوه انعکاس آیات قرآن در کتیبه‌های مساجد در معماری شهر اسلامی)» نوشته سیدمحمد مهدی میرممتاز، اکرم‌السادات میرممتاز و رقیه کیخانی (۱۳۹۱) نمونه‌ای از آنهاست که در دومین همایش شهر اسلامی منتشر شده و در آن به محتوای کتیبه‌های مساجد اسلامی و انعکاس آیات قرآن در آنها پرداخته شده است.

کتاب تربت پاکان: آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمؤمنین قم اثر حسین مدرس‌طباطبائی (۱۳۲۰) منبع مهم دیگری در این باره به شمار می‌رود.

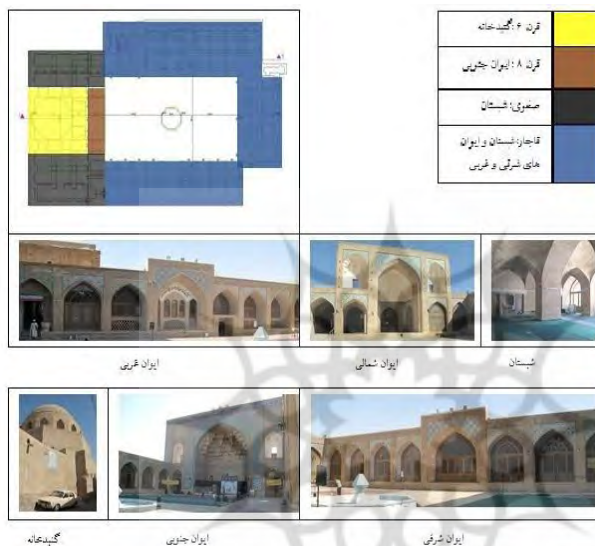
در مقاله علی محمد قاسمی (۱۳۸۴) با عنوان «تفاسیر موضوعی و شیوه‌های تقسیم معارف قرآن» نویسنده، نظام معارف قرآن را بررسی و طبقه‌بندی کرده و در پژوهش پیش‌رو برای تحلیل دقیق‌تر مضامین و محتواهای کتیبه‌های مسجد جامع قم از نتایج این مقاله بهره گرفته شده است.

روش تحقیق

در جامعه آماری این پژوهش، تعداد کتیبه بنای مسجد جامع قم چهارده است. برای تحلیل این کتیبه‌ها اطلاعات و داده‌های کتابخانه‌ای و میدانی با رویکرد توصیفی-تحلیلی مطالعه و ارزیابی شده است. روش نمونه‌گیری پژوهش حاضر غیراحتمالی و روش تحلیل داده‌های پژوهش نیز از نوع کیفی است. همچنین داده‌های تصویری پژوهش حاضر با تحقیقات میدانی و عکاسی به دست آمده است.

معرفی بنای مسجد جامع قم و تزئینات وابسته

قدمت مسجد جامع قم به گفته آندره گدار^۱ به دوران ابوالصدیم^۲ می‌رسد و از انواع مساجد چهارطاقی است. گدار معتقد است: «در حال حاضر، قدیمی‌ترین قسمتی که از مسجد جامع دیده می‌شود از دوره سلجوقیان است و ساختمان و مقصوره زیر پوششی از گچ، که آن را پنهان کرده، از عهد سلطان سنجر سلجوقی است.» (گدار، ۱۳۷۷: ۳۸۰)

اگرچه درباره تاریخ بنای مسجد اختلاف نظر وجود دارد، اما در کتاب گنجینه آثار قم آمده است که سبک بنای مسجد بر پیدایش آن در قرن هشتم و نهم هجری حکم می‌کند. (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۴۶۱ - ۴۶۰) همچنین باید گفت که بانی مسجد جامع، سلطان جانی‌خان، پادشاه تاتار ترکستان است و تاریخ بنای آن سال ۷۵۵ قمری است. (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۴۶۴) آنچه درباره بانی و سازنده مسجد از مرحوم فیض نقل شده، صرفاً حدسیات تاریخی بوده و گزارش تاریخی نیست. افزون بر این بنا بر اختلاف نظرها دست کم سال تأسیس مسجد ۲۶۵ و حداکثر ۷۵۵ هجری مطرح شده است. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۱۶) قسمت‌های فیزیکی مختلف این مسجد، شامل ایوان مجلل و باشکوه، مقصوره، گوش‌واره‌ها، شبستان‌ها، ایوان شمالی، سردر ورودی، محراب‌ها، صحن، زیرزمین، گنبد، ساختمان، زنجیر سردر

● تصویر (۱)، پلان بندی، قسمت‌های مختلف بنا و ساخت و سازهای دوره های مختلف مسجد جامع قم، منبع: (حسین جمال، محمدولی، ۱۳۹۳: ۲)

^۱ . André Godard

^۲ -ابوالصدیم حسین بن علی بن آدم اشعری یکی از علما و محدثین قمی در قرن سوم هجری بود که در زمره صحابه علی‌التقی و حسن عسکری علیهما السلام به‌شمار می‌رفت.

ورودی، کتیبه‌ها و مشبک‌های بناهای مسجد است. به طور کلی مسجد جامع قم مجموعه‌ای از بناهای چند عصر به شمار می‌رود.

در بنای این مسجد تزئینات گوناگونی به کار رفته است که از بارزترین و پراهمیت‌ترین آنها می‌توان به مقرنس کاری، کاشی کاری، آجرکاری و کتیبه‌نگاری اشاره کرد.

تقریباً همه بناهای اسلامی، شامل کتیبه‌هایی با مضامین قرآن، دعا و حدیث بر سطوح خارجی و داخلی خود هستند. همچنین جدای از زیبایی تزئینی کتیبه‌ها، آنها دربرگیرنده معانی و مفاهیمی هستند که انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آنها بوده و از سوی دیگر نمایانگر خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آنهاست. (میرممتاز، میرممتاز، کیخائی، ۱۳۹۱: ۱۴-۱۳)

کتیبه‌نگاری در مسجد جامع قم

کتیبه‌های مسجد جامع قم با کاشی‌های آبی و لاجوردی زیبایی مزین شده‌اند. بیشتر کاشی‌های به‌کاررفته فضای مثبت و منفی دارند و با رنگ سفید و خط ثلث نوشته شده‌اند که این مسئله در کاشی‌کاری کتیبه‌های این مسجد نیز دیدنی است.

بورکهارت درباره کتیبه‌نگاری و تزئینات آن معتقد است: «تکرار کتیبه‌های مأخوذ از آیات قرآن کریم روی دیوارهای مساجد و سایر ساختمان‌ها، انسان را یادآور این حقیقت می‌کند که تار و پود حیات اسلامی از آیات قرآنی تنیده شده و از لحاظ معنوی بر قرائت قرآن و نماز و اوراد و اذکاری متکی است که از کتاب آسمانی اخذ شده است». (رضایی، طیبیان، ۱۳۹۷: ۸) بنابراین کاربرد آیات قرآن کریم در تزئینات مسجد به عنوان یک مکان مقدس بر اهمیت جایگاه مفاهیم کلام الهی در

● تصویر (۲)، کتیبه‌ی سر در ورودی مسجد جامع قم. منبع: (نگارندگان)

بطن زندگی مؤمن مسلمان تأکید می‌کند. مسجد جامع قم مساحتی معادل شش هزار مترمربع دارد که کتیبه‌های مختلفش قسمت‌های گوناگون بنا را مزین کرده است. در بخش جلوی ایوان و طرفین آن کتیبه‌ای به طول ۲۸ متر و عرض ۱ متر دیوار بنا را زینت داده است. داخل مسجد هم کتیبه‌ای در چهار طرف قسمت بالای دیوار دیده می‌شود که در ضلع غربی و شرقی قرار گرفته و طول هر کدام چهارده متر است. این کتیبه در ضلع شمالی و جنوبی هم به طول شانزده

متر است. بین شبستان‌های شمالی هم ایوانی به دهانه هفت، عرض هفت و ارتفاع چهارده متر قرار گرفته است که در زمان حکومت فتحعلی شاه قاجار (۱۷۹۷ تا ۱۸۳۴ م.) ساخته شده‌اند و تاریخ ۱۲۴۸ قمری روی آنها حک شده است. در دیوار این قسمت هم کاشی خشتی مزین به آیات سوره مبارکه منافقون دیده می‌شود. همچنین باید گفت که حاج شیخ عباس مصباح‌زاده قمی، شیخ محمدحسن قمی و محمدرضا شریف قمی نام خطاطانی است که کتیبه‌های مسجد جامع قم حاصل هنرمندی آنهاست و این اسامی میان کتیبه‌های بنا به چشم می‌خورد. کتیبه سردر ورودی مسجد جامع قم یکی از این نمونه‌هاست که نام حاج شیخ عباس مصباح‌زاده و تاریخ ۱۳۸۱ قمری در آن دیده می‌شود (تصویر ۲). مشخصات خطاط دیگری به نام محمدحسین الشیرازی نیز روی کتیبه‌ها دیده می‌شود. گفتنی است تزئینات کاشی‌کاری در مجموعه ایوان جنوبی، نخست از طرف مرحوم آیه‌الله فیض در سال ۱۳۶۵ قمری بازسازی شده و در سال ۱۳۷۵ قمری هم حضرت آیه‌الله العظمی بروجردی، همه مسجد را تعمیر و به آزاره سنگی مزین کرد. (آقابابایی، قریشی، ۱۳۸۴: ۴۱)

در تزئینات این مسجد کتیبه‌های کاشی‌کاری شده در بخش سردر ورودی مسجد و به‌صورت، گردشی در دیوارهای حیاط مسجد به چشم می‌خورد. به‌طور کلی محتوای کتیبه‌ها بر اهمیت عبادت و مدح و تسبیح الهی و فریضه مهم نماز جماعت و نماز جمعه اشاره دارند؛ به بیان دیگر سه اصل توحید، نبوت و امامت مضامین این کتیبه‌ها را شامل می‌شود.

در جدول (۱) تصاویر کتیبه‌های مسجد جامع قم، محتوا و تحلیل مضامین و طبقه‌بندی کارکردی محتوای به‌کاررفته و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه‌ها به تفصیل بررسی شده است. گفتنی است تحلیل کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآن در جدول (۲) براساس نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش علی محمدقاسمی (۱۳۸۴، ۳۴-۲۸) صورت گرفته است.

محمدقاسمی در مقاله خود نظام معارفی قرآن را به دسته‌های زیر طبقه‌بندی کرده است: ۱- خداشناسی؛ ۲- جهان‌شناسی؛ ۳- انسان‌شناسی؛ ۴- راه‌شناسی؛ ۵- راهنماشناسی؛ ۶- قرآن‌شناسی؛ ۷- اخلاق یا انسان‌سازی قرآن؛ ۸- برنامه‌های عبادی قرآن؛ ۹- احکام فردی قرآن؛ ۱۰- احکام اجتماعی قرآن (احکام مدنی، احکام اقتصادی، احکام قضایی، احکام جزائی، احکام سیاسی و احکام بین‌المللی). موارد گفته‌شده در جدول (۱) معیار تحلیل محتوا، مضامین و کارکرد در کتیبه‌های مسجد جامع قم قرار گرفته است.

همچنین این نکته مهم است که به دلیل طولانی بودن متن سوره‌های به‌کاررفته در کتیبه‌ها بخش عربی به اختصار با ترجمه کامل فارسی آورده شده است:

جدول (۱)، تحلیل و بررسی محتوا، مضامین و کارکرد در کتیبه‌های مسجد جامع قم

● تصویر (۳)، کتیبه‌ی سر در ورودی مسجد ● تصویر (۴)، کتیبه‌ی سردر ورودی مسجد
● تصویر (۵)، کتیبه‌ی سر در ورودی مسجد

محتوای کتیبه‌ها و ترجمه:

تصاویر (۳)، (۴) و (۵) سه آیه نه و ده و یازده از سوره جمعه دیوارهای ورودی مسجد را مزین کرده است: ای کسانی که ایمان آورده‌اید چون برای نماز جمعه ندا داده شد، به سوی ذکر خدا بشتابید و داد و ستد را واگذارید اگر بدانید این برای شما بهتر است. (۹) و چون نماز گزارده شد در [روی] زمین پراکنده گردید و فضل خدا را جویا شوید و خدا را بسیار یاد کنید. باشد که شما رستگار گردید. (۱۰) و چون داد و ستد یا سرگرمی ببینند به سوی آن روی آور می‌شوند و تو را در حالی که ایستاده‌ای ترك می‌کنند بگو آنچه نزد خداست از سرگرمی و از داد و ستد بهتر است و خدا بهترین روزی‌دهندگان است. (۱۱)

در ادامه این آیات هم آیه هجده از سوره توبه به شرح زیر دیده می‌شود:

مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند؛ پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند.

تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:

درباره اهمیت تلاوت و استمرار در خواندن سوره جمعه به این نکته اشاره شده که اگر کسی سوره جمعه را در هر شب جمعه تلاوت کند، کفاره گناهان بین دو جمعه او خواهد بود. (مجلسی، ۱۳۹۲: ۳۶۲)

همچنین از ترجمه آیه هجده سوره توبه چنین برداشت می‌شود که برپا داشتن نماز، ایمان به خدا و روز قیامت و پرداخت زکات و... از عواملی است که هدایت مؤمنان را فراهم می‌کند و همین نوع عملکرد مؤمنان سبب آبادی و ترویج گرایش به مساجد و امور دینی می‌شود و از طرف دیگر هم بر اهمیت جایگاه مسجد در هدایت مؤمنان و تأثیر حضور در مسجد تأکید دارد. همچنین محوریت اصلی آیه این است که باید از حضور و دخالت مشرکان و کافران در امور مساجد جلوگیری شود؛ زیرا این امر سبب انحراف در دین می‌شود.

محل و تاریخ الحاق کتیبه:

این کتیبه در کمرگاه ایوان به صورت کمربندی از کاشی خشتی به کار رفته است و تاریخ شهر ربیع‌الثانی سنه ست و اربعین و ماتین بعد الف من هجره النبویه روی آن دیده می‌شود. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۳)

به بیان دیگر در قسمت ورودی صحن مسجد از طرف غربی ایوان، سردری به دهانه شش، عرض دو، ارتفاع هشت متر با جدار سفیدکاری و پوشش مقرنس گچی وجود دارد که در زمان فتحعلی شاه ساخته شده است و خط آن به قلم حاج‌شیخ-عباس مصباح‌زاده در تاریخ ۱۳۸۱ هجری است. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۷)

<p>این کتیبه به برنامه‌های عبادی قرآن اشاره دارد.</p>	<p>کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه</p>
 <p>● تصویر (۶)، کتیبه بخش جلوی ایوان مسجد. ● تصویر (۷)، کتیبه بخش جلوی ایوان مسجد. ● تصویر (۸)، کتیبه بخش جلوی ایوان مسجد.</p>	
<p>محتوای کتیبه‌ها و ترجمه:</p>	
<p>در تصاویر (۶) و (۷) و (۸) هم به ترتیب کل سوره جمعه، هم سه آیه آخر سوره صافات دیده می‌شود. ترجمه آیات سوره جمعه به شرح زیر است:</p> <p>«آنچه در آسمان‌ها و زمین است خدایی را که پادشاه پاك ارجمند فرزانه است تسبیح می‌گویند». (۱)</p> <p>اوست آن کس که میان بی‌سوادان فرستاده‌ای از خودشان برانگیخت تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد و [آنان] قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند. (۲)</p> <p>و [نیز بر جماعت‌هایی] دیگر از ایشان که هنوز به آنها نپیوسته‌اند و اوست ارجمند سنجیده‌کار. (۳) این فضل خداست آن را به هر که بخواهد عطا می‌کند و خدا دارای فضل بسیار است. (۴) مثل کسانی که [عمل به] تورات بر آنان بار شد [و بدان مکلف گردیدند] آنگاه آن را به کار ن بستند، همچون مثل خری است که کتاب‌هایی را بر پشت می‌کشد [و] چه زشت است وصف آن قومی که آیات خدا را به دروغ گرفتند و خدا مردم ستمگر را راه نمی‌نماید. (۵)</p> <p>بگو ای کسانی که یهودی شده‌اید، اگر پندارید که شما دوستان خدایید، نه مردم دیگر، پس اگر راست می‌گویید درخواست مرگ کنید. (۶)</p> <p>[ولی] هرگز آن را به سبب آنچه از پیش به دست خویش کرده‌اند آرزو نخواهند کرد و خدا به [حال] ستمگران داناست. (۷)</p> <p>بگو آن مرگی که از آن می‌گریزید، قطعاً به سر وقت شما می‌آید. آنگاه به سوی دانای نهان و آشکار بازگردانیده خواهید شد و به آنچه [در روی زمین] می‌کردید آگاهتان خواهد کرد. (۸)</p> <p>ای کسانی که ایمان آورده‌اید چون برای نماز جمعه ندا در داده شد به سوی ذکر خدا بشتابید و داد و ستد را واگذارید اگر بدانید این برای شما بهتر است. (۹)</p> <p>و چون نماز گزارده شد در [روی] زمین پراکنده گردید و فضل خدا را جویا شوید و خدا را بسیار یاد کنید باشد که شما رستگار گردید. (۱۰)</p> <p>و چون داد و ستد یا سرگرمی ببینند به سوی آن روی آور می‌شوند و تو را در حالی که ایستاده‌ای ترك می‌کنند، بگو آنچه نزد خداست از سرگرمی و از داد و ستد بهتر است و خدا بهترین روزی‌دهندگان است. (۱۱)</p> <p>هم‌چنین سه آیه آخر سوره صافات هم در زیر آمده است:</p> <p>«منزه است پروردگار تو پروردگار شکوهمند از آنچه وصف می‌کنند». (۱۸۰) «و درود بر فرستادگان». (۱۸۱) «و ستایش ویژه خدا پروردگار جهان است». (۱۸۲)</p>	

تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:

در این سوره خداوند مسلمانان را به برگزاری نماز جمعه دستور می‌دهد و امر می‌کند تا مسلمانان در به پا داشتن نماز جمعه کوتاهی نکنند و هرچه لازم است در این زمینه فراهم سازند؛ چون نماز جمعه از شعائر بزرگ الهی است که تعظیم و اهتمام به امر آن، هم اصلاح دنیای مردم و هم آخرتشان را موجب می‌شود و خدای تعالی در آغاز سوره بیان این مطلب را با تسبیح و ثنای خود آغاز می‌کند و متذکر می‌شود که میان قومی امی رسولی از خود آنان مبعوث کرده تا آیات او را بر آنان بخواند و با اعمال صالح و اخلاق پاک موجبات تزکیه نفس و روح آنان را فراهم کند و کتاب و حکمتشان بیاموزد و به همین منظور کتاب خدا و معارف دینش را به بهترین وجهی بر آنان و افرادی که به آنان ملحق می‌شوند و نسل‌های پس از آنان تحمیل کرد و آنان را هشدار داد تا مثل قوم یهود نباشند که خدا تعالیم تورات را بر آنان تحمیل کرد ولی آنان آن را عمل نکردند و به معارف آن معتقد نشدند؛ در نتیجه مانند الاغی که بارش کتاب است زندگی کردند و در آخر به عنوان نتیجه دستور می‌دهد که وقتی بانگ نماز جمعه بلند می‌شود بازار و دادوستد و امور روزمره خود را رها کنند و به سوی ذکر خدا و نماز بشتابند و نیز افرادی را که خلاف این دستور عمل می‌کنند و رسول خدا ﷺ را در حالی که مشغول خطبه نماز است رها نموده، به سوی دادوستد و امور روزمره خود می‌روند، سرزنش می‌کند و این رفتار را نشانه آن می‌داند که این‌گونه افراد معارف کتاب خدا و احکامش را نپذیرفته‌اند. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۴۴)

همچنین سه آیه آخر سوره صافات هم درباره تسبیح و ستایش الهی است. در فضیلت این سوره از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده است:

هر کس سوره صافات را بخواند خداوند به تعداد همه جنیان و شیاطین به او ده حسنه عنایت می‌کند و شیاطین را از او دور می‌کند و از شرك مبزأ شده و دو فرشته حافظ او، در روز قیامت به سود او شهادت می‌دهند که به پیامبران الهی ایمان دارد.. (طبرسی، ۱۹۸۸: ۲۹۳)

محل و تاریخ الحاق کتیبه:

سوره جمعه در کمرگاه ایوان به صورت کمربندی از کاشی خشتی به کار رفته است و تاریخ شهر ربیع الثانی سنه ست و اربعین و ماتین بعد الف من هجره النبویه روی آن دیده می‌شود. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۳) به بیان دیگر «در قسمت ورودی صحن مسجد از طرف غربی ایوان، سردری به دهانه شش، عرض دو، ارتفاع هشت متر با جدار سفیدکاری و پوشش مقرنس گچی وجود دارد که در زمان فتحعلی شاه ساخته شده و به خط حاج‌شیخ‌عباس مصباح‌زاده در تاریخ ۱۳۸۱ هجری خطاطی شده است. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۷)

<p>این کتیبه به برنامه‌های عبادی قرآن، قرآن‌شناسی و راه‌شناسی اشاره دارد.</p>	<p>کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه</p>
	
<p>● تصویر (۹)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۱۰)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۱۱)، کتیبه داخل مسجد.</p>	
	
<p>● تصویر (۱۲)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۱۳)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۱۴)، کتیبه داخل مسجد.</p>	
	
<p>● تصویر (۱۵)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۱۶)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۱۷)، کتیبه داخل مسجد.</p>	
	
<p>● تصویر (۱۸)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۱۹)، کتیبه داخل مسجد. ● تصویر (۲۰)، کتیبه داخل مسجد.</p>	
<p>محتوای کتیبه‌ها و ترجمه</p>	
<p>تصاویر (۹)، (۱۰) و (۱۱) از کتیبه‌ها به ترتیب شامل آیات ۳۵ سوره نور و ۲۵ سوره بقره است. آیات و ترجمه آیات به ترتیب در زیر آمده است:</p> <p>«خدا نور آسمان‌ها و زمین است؛ مثل نور او چون چراغ‌دانی است که در آن چراغی و آن چراغ در شیشه‌ای است. آن شیشه گویی اختری درخشان است که از درخت خجسته زیتونی که نه شرقی است و نه غربی فروخته می‌شود نزدیک است که</p>	

روغنش هر چند بدان آتشی نرسیده باشد روشنی بخشد روشنی بر روی روشنی است. خدا هر که را بخواهد با نور خویش هدایت می‌کند و این مثل‌ها را خدا برای مردم می‌زند و خدا به هر چیزی داناست». (۳۵) آیات ۲۵ سوره ابراهیم «میوه‌اش را هر دم به اذن پروردگارش می‌دهد و خدا مثل‌ها را برای مردم می‌زند شاید که آنان پند گیرند». (۲۵)

تصاویر (۱۲) تا (۲۰) جزئیات سوره ملک را شامل می‌شود که ترجمه آن به شرح زیر است:

«بزرگوار [و خجسته] است آن که فرمانروایی به دست اوست و او بر هر چیزی تواناست. (۱) همان که مرگ و زندگی را پدید آورد تا شما را بیاماید که کدامتان نیکوکارترید و اوست ارجمند آمرزنده. (۲) همان که هفت آسمان را طبقه طبقه بیافرید. در آفرینش آن [خدای] بخشایشگر هیچ گونه اختلاف [و تفاوتی] نمی‌بینی باز بنگر آیا خلل [و نقصانی] می‌بینی. (۳) باز دوباره بنگر تا نگاهت زبون و درمانده به سویت بازگردد. (۴)

و درحقیقت آسمان دنیا را با چراغ‌هایی زینت دادیم و آن را مایه طرد شیاطین [= قوای مزاحم] گردانیدیم و برای آنها عذاب آتش فروزان آماده کرده‌ایم. (۵)

و کسانی که به پروردگارش انکار آوردند عذاب آتش جهنم خواهند داشت و چه بد سرانجامی است. (۶)

چون در آنجا افکنده شوند از آن خروشی می‌شنوند در حالی که می‌جوشد. (۷)

نزدیک است که از خشم شکافته شود. هر بار که گروهی در آن افکنده شوند نگاهبانان آن از ایشان پرسند مگر شما را هشدار دهنده‌ای نیامد. (۸)

گویند چرا هشداردهنده‌ای به سوی ما آمد. [ولی] تکذیب کردیم و گفتیم خدا چیزی فرو نفرستاده است شما جز در گمراهی بزرگ نیستید. (۹)

و گویند اگر شنیده [و پذیرفته] بودیم یا تعقل کرده بودیم در [میان] دوزخیان نبودیم. (۱۰)

پس به گناه خود اقرار می‌کنند و مرگ باد بر اهل جهنم. (۱۱)

کسانی که در نهان از پروردگارش می‌ترسند آنان را آمرزش و پاداشی بزرگ خواهد بود. (۱۲)

و [اگر] سخن خود را پنهان دارید یا آشکارش کنید، درحقیقت وی به راز دل‌ها آگاه است. (۱۳)

آیا کسی که آفریده است نمی‌داند با اینکه او خود باریک‌بین آگاه است. (۱۴)

اوست کسی که زمین را برای شما رام گردانید؛ پس در فراخنای آن رهسپار شوید و از روزی [خدا] بخورید و رستاخیز به سوی اوست. (۱۵)

آیا از آن کس که در آسمان است ایمن شده‌اید که شما را در زمین فرو برد پس بناگاه [زمین] به تپیدن افتد. (۱۶)

یا از آن کس که در آسمان است ایمن شده‌اید که بر [سر] شما تندبادی از سنگریزه فرو فرستد پس به زودی خواهید دانست که بیم دادن من چگونه است. (۱۷)

و پیش از آنان [نیز] کسانی به تکذیب پرداختند پس عذاب من چگونه بود. (۱۸)

آیا در بالای سرشان به پرندگان ننگریسته‌اند [که گاه] بال می‌گسترند و [گاه] بال می‌آند جز خدای رحمان [کسی] آنها را نگاه نمی‌دارد. او به هر چیزی بیناست. (۱۹) یا آن کسی که خود برای شما [چون] سپاهی است که یاریتان می‌کند جز خدای رحمان کیست کافران جز گرفتار فریب نیستند. (۲۰)

یا کیست آن که به شما روزی دهد اگر [خدا] روزی خود را [از شما] باز دارد [نه] بلکه در سرکشی و نفرت پافشاری کردند. (۲۱)
 پس آیا آن کس که نگویند راه می‌پیماید هدایت یافته‌تر است یا آن کس که ایستاده بر راه راست می‌رود. (۲۲)
 بگو اوست آن کس که شما را پدید آورده و برای شما گوش و دیدگان و دل‌ها آفریده است چه کم سپاس‌گزارید. (۲۳)
 بگو اوست که شما را در زمین پراکنده کرده و به نزد او [ست که] گرد آورده خواهید شد. (۲۴)
 و می‌گویند اگر راست می‌گویید این وعده کی خواهد بود. (۲۵) بگو علم [آن] فقط پیش خداست و من صرفاً
 هشداردهنده‌ای آشکارم. (۲۶)
 و آنگاه که آن [لحظه موعود] را نزدیک ببینند چهره‌های کسانی که کافر شده‌اند در هم رود و گفته شود این است همان
 چیزی که آن را فرا می‌خواندید.
 (۲۷) بگو به من خبر دهید اگر خدا مرا و هر که را با من است هلاک کند یا ما را مورد رحمت قرار دهد چه کسی کافران را
 از عذابی پردرد پناه خواهد داد. (۲۸)
 بگو اوست خدای بخشایشگر به او ایمان آوردیم و بر او توکل کردیم و به زودی خواهید دانست چه کسی است که خود در
 گمراهی آشکاری است. (۲۹) بگو به من خبر دهید اگر آب [آشامیدنی] شما [به زمین] فرو رود چه کسی آب روان برایتان
 خواهد آورد. (۳۰)

تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:

در تفسیر المیزان از امام صادق (علیه السلام) درباره آیه نور چنین نقل شده است: «این مثلی است که خدا برای ما اهل بیت زده
 که پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه از نشانه‌های خداوند؛ نشانه‌هایی که مردم به وسیله آنها به سوی توحید و مصالح دین و شراب اسلام
 و مستحبات و واجبات هدایت می‌شوند». (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹۵)
 همچنین در فضیلت سوره ابراهیم (علیه السلام) هم آمده است هر کس سوره ابراهیم (علیه السلام) و حجر را در دو رکعت نماز در روز
 جمعه بخواند، از فقر و دیوانگی و بلا در امان خواهد بود. (صدوق، ۱۳۸۲: ۲۴۳) و آیه ۲۵ سوره ابراهیم (علیه السلام) هم به این نکته
 اشاره می‌کند که نشانه‌های خداوندی همگی مثال‌هایی هستند که برای افزایش ایمان و اعتقاد بندگان به توحید در قرآن آمده
 است. در فضیلت سوره ملک از پیامبر (صلی الله علیه و آله) روایت شده هر کس در شب سوره ملک را قرائت کند، اجری مانند احیای شب
 قدر را خواهد داشت. (طبرسی، ۱۳۳۸: ۶۶) در نقل‌ها آمده خود پیامبر (صلی الله علیه و آله) هر شب پیش از خواب این سوره را قرائت
 می‌کردند. (نوری، ۱۴۰۸: ۲۰۶)

محل و تاریخ الحاق کتیبه:

سوره نور در پیشانی ایوان و دو ایوانچه دو طرف آن در کتیبه‌ای به طول ۲۸ و عرض یک متر از کاشی‌های خشتی
 نگاشته شده است. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۴) نویسنده آن محمدحسین الشیرازی و تاریخ ساخت آن سال ۵۲۹ هجری
 است و بعدها به دستور مرحوم حضرت آیه الله العظمی بروجردی تجدید بنا شده است. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۰۲)
 سوره ملک هم در قسمت کمرگاه مقصوره مسجد جامع، به خط شیخ محمدحسن قمی و در تاریخ ۱۲۴۶ قمری
 نقش شده است. همچنین در سال ۱۳۸۱ شمسی توسط سازمان میراث فرهنگی استان قم بازسازی شده است.
 (آقابابایی، قریشی، ۱۳۸۴: ۵۵) افزون بر این، داخل مسجد کتیبه‌هایی با کاشی‌های زیبا در چهار طرف بالای دیوار
 آن دیده می‌شود که در ضلع غربی و شرقی آن هر کدام به طول ۱۴ متر و در ضلع شمالی و جنوبی آن هر کدام به
 طول ۱۶ متر است.

<p>کارکرد موضوعی در این کتیبه خداشناسی، جهان‌شناسی، اخلاق / انسان‌سازی است.</p>	<p>کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه</p>
<div style="text-align: center;"> <p>● تصویر (۲۱) و (۲۲)، کتیبه داخل مسجد.</p> </div>	
<p>محتوای کتیبه‌ها و ترجمه:</p>	
<p>تصویر (۲۱) هم نمایانگر آیه ۵۶ سوره ذاریات است. تصویر (۲۲) هم جزئی از همین کاشی‌کاری (تصویر (۲۱)) است. در زیر به متن آیه اشاره شده است: «و جن و انس را نیافریدم جز برای آنکه مرا بپرستند». (۵۶)</p>	
<p>تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:</p>	
<p>عبادت الهی جزء ضروریات و وظایف مهم بندگان و مؤمنان است و این آیه در تزئینات کاشی‌کاری مسجد بر امر عبادت الهی تأکید می‌کند.</p>	
<p>محل و تاریخ الحاق کتیبه:</p>	
<p>این کتیبه در ازاره سنگ‌تراشی شده از سنگ سفید به ارتفاع ۱/۲۰ متر به کار رفته است و در دوره فتحعلی‌شاه قاجار ساخته شده و تاریخ ۱۲۲۸ قمری روی آن وجود دارد. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۲)</p>	
<p>این کتیبه به خداشناسی اشاره دارد.</p>	<p>کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه</p>
<div style="text-align: center;"> </div>	
<p>● تصویر (۲۳)، کتیبه شبستان‌های شمالی مسجد. ● تصویر (۲۴)، کتیبه شبستان‌های شمالی مسجد. ● تصویر (۲۵)، کتیبه شبستان‌های شمالی مسجد.</p>	

● تصویر (۲۶)، کتیبه شبستان‌های شمالی مسجد.

محتوای کتیبه‌ها و ترجمه

تصاویر (۲۳) تا (۲۶) به جزئیات آیات سوره منافقون، که در تزئینات کتیبه‌نگاری و کاشی‌کاری مسجد جامع قم است، اشاره دارد: ترجمه آیات عبارت است از: «چون منافقان نزد تو آیند گویند گواهی می‌دهیم که تو به‌واقع پیامبر خدایی و خدا [هم] می‌داند که تو پیامبر او هستی و خدا گواهی می‌دهد که مردم دوچهره سخت دروغ‌گویند. (۱) سوگندهای خود را [چون] سپری بر خود گرفته و [مردم را] از راه خدا بازداشته‌اند. راستی که آنان چه بد می‌کنند. (۲) این بدان سبب است که آنان ایمان آورده سپس به انکار پرداخته‌اند و در نتیجه بر دل‌هایشان مهر زده شده و [دیگر] نمی‌فهمند. (۳) و چون آنان را ببینی هیکل‌هایشان تو را به تعجب و امید دارد و چون سخن گویند به گفتارشان گوش فرا می‌دهی گویی آنان شمع‌هایی پشت بر دیوارند [که پوک شده و درخور اعتماد نیستند] هر فریادی را به زبان خویش می‌پندارند. خودشان دشمنند از آنان بپرهیز خدا بکشدشان تا کجا [از حقیقت] انحراف یافته‌اند. (۴) و چون بدیشان گفته شود بیایید تا پیامبر خدا ﷺ برای شما آمرزش بخواهد سرهای خود را برمی‌گردانند و آنان را می‌بینی که تکبرکنان روی برمی‌تابند. (۵) برای آنان یکسان است چه برایشان آمرزش بخواهی یا برایشان آمرزش نخواهی. خدا هرگز بر ایشان نخواهد بخشود خدا فاسقان را راهنمایی نمی‌کند. (۶) آنان کسانی‌اند که می‌گویند به کسانی که نزد پیامبر خداوند انفاق مکنید تا پراکنده شوند و حال آنکه گنجینه‌های آسمان‌ها و زمین از آن خداست ولی منافقان در نمی‌یابند. (۷) می‌گویند اگر به مدینه برگردیم قطعاً آن که عزتمندتر است آن زبون‌تر را از آنجا بیرون خواهد کرد. [ولی] عزت از آن خدا و از آن پیامبر او و از آن مؤمنان است. اما این دورویان نمی‌دانند. (۸) ای کسانی که ایمان آورده‌اید [زنها را] اموال شما و فرزندان شما را از یاد خدا غافل نگردانید و هر کس چنین کند آنان خود زیانکارانند. (۹) و از آنچه روزی شما گردانیده‌ایم انفاق کنید پیش از آنکه یکی از شما را مرگ فرا رسد و بگوید پروردگارا چرا تا مدتی بیشتر [اجل] مرا به تأخیر نینداختی تا صدقه دهم و از نیکوکاران باشم. (۱۰) و [لی] هر کس اجلش فرا رسد، هرگز خدا [آن را] به تأخیر نمی‌افکند و خدا به آنچه می‌کنید آگاه است». (۱۱)

تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:

در تفسیر مجمع‌البیان از پیامبر ﷺ روایت شده که هر کس سوره منافقون را بخواند، از هرگونه نفاق مصون و پاک می‌ماند. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۲) امام صادق (علیه‌السلام) هم به شیعیان توصیه می‌کند در نماز ظهر جمعه، سوره جمعه و منافقون را بخوانند و این عمل مانند عمل رسول خداست و پاداش آن بهشت برین است. (صدوق، ۱۴۰۶: ۱۱۸)

محل و تاریخ الحاق کتیبه:	
سوره منافقون بین شبستان‌های شمالی روی دیوار ایوانی به دهانه هفت، عرض هفت و ارتفاع چهارده متر به کار رفته و این کتیبه به دوره فتحعلی شاه قاجار، یعنی سال ۱۲۴۸ قمری متعلق است و به خط محمدرضا الشریف القمی نوشته شده است. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۷)	
کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه	محوریت کارکرد موضوعی این کتیبه هم قرآن‌شناسی، اخلاق / انسان‌سازی قرآن و برنامه‌های عبادی قرآن است.
	
● تصویر (۲۷) و (۲۸)، کتیبه داخل مسجد.	
محتوای کتیبه‌ها و ترجمه:	
تصاویر (۲۷) و (۲۸) هم تزیینات کاشی‌کاری داخل مسجد است که آیات ۵۶ سوره ذاریات با محتوای «وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون»؛ «و جنّ و انس را نیافریدم جز برای آنکه مرا بپرستند» در آن به کار رفته است.	
تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:	
عبادت الهی جزء ضروریات و وظایف مهم بندگان و مؤمنان است و این آیه در تزیینات کاشی‌کاری مسجد بر امر عبادت الهی تأکید می‌کند.	
محل و تاریخ الحاق کتیبه:	
این کتیبه در آزاره سنگ‌تراشی شده از سنگ سفید به ارتفاع ۱٫۲۰ متر به کار رفته است و در دوره فتحعلی‌شاه قاجار در سال ۱۲۲۸ قمری ساخته شده است. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۲)	
کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه	خداشناسی در محوریت است.
	
● تصویر (۲۹)، کتیبه سردر ورودی مسجد. ورودی داخلی. ● تصویر (۳۰)، کتیبه سردر ورودی مسجد. ورودی داخلی.	

محتوای کتیبه‌ها و ترجمه:	
<p>تصاویر (۲۹) و (۳۰) هم شامل آیات آیه‌الکرسی است:</p> <p>«خداست که معبودی جز او نیست؛ زنده و برپادارنده است؛ نه خوابی سبک او را فرو می‌گیرد و نه خوابی گران. آن‌چه در آسمان‌ها و آن‌چه در زمین است، از آن اوست. کیست آن‌کس که جز به اذن او در پیشگاهش شفاعت کند؟ آن‌چه در پیش روی آنان و آن‌چه در پشت سرشان است می‌داند. و به چیزی از علم او، جز به آن‌چه بخواهد، احاطه نمی‌یابد. کرسی او آسمان‌ها و زمین را در برگرفته، و نگه‌داری آن‌ها بر او دشوار نیست. و اوست والای بزرگ. (۲۵۵) در دین هیچ اجباری نیست. و راه از بیراهه به خوبی آشکار شده است. پس هر کس به طاغوت کفر ورزد، و به خدا ایمان آورد. به دستاویزی استوار، که آن را گسستن نیست، چنگ زده است و خداوند شنوای داناست. (۲۵۶) خداوند سرور کسانی است که ایمان آورده‌اند. آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی به در می‌برد. [ولی] کسانی که کفر ورزیده‌اند، سرورانشان [همان عصیانگران] طاغوتند که آنان را از روشنایی به سوی تاریکی‌ها به در می‌برند. آنان اهل آتشند که خود، در آن جاودانند». (۲۵۷)</p> <p>همچنین در ادامه آیه‌الکرسی آیه ۶۴ از سوره یوسف <small>علیه السلام</small> مشاهده می‌شود: «فالله خیر حافظا و هو ارحم الراحمین». پس خدا بهترین نگهبان است و اوست مهربانترین مهربانان. (۶۴)»</p>	
تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها	
<p>پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> می‌فرماید: «برگزیده قرآن سوره بقره و برگزیده بقره، آیه‌الکرسی است، در آن پنجاه کلمه است و در هر کلمه‌ای پنجاه برکت است. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۲۶)</p> <p>همچنین آیه ۶۴ از سوره یوسف <small>علیه السلام</small> بر ویژگی مهربانی خداوند و لطف و رحمت او و قدرت حفاظت و نگاه‌داری الهی اشاره دارد.</p>	
محل و تاریخ الحاق کتیبه:	
<p>تاریخ تعمیر اثر ۱۳۶۵ هجری است و این کتیبه در بخشی از سینه اسپر بالای پوشش دو قوسی سه درگاه ورودی به مقصوره قرار دارد. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۳)</p>	
کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه	در این کتیبه بر خداشناسی، راه‌شناسی و اخلاق / انسان‌سازی قرآن تأکید شده است.
	
<p>● تصویر (۳۱)، کتیبه سردر ورودی مسجد. ورودی داخلی.</p>	
محتوای کتیبه‌ها و ترجمه:	
<p>لا اله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله. نیست خدایی جز او. محمد <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> پیامبر خداست و علی <small>علیه السلام</small> ولی خداوند است.</p>	

تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:	
این عبارت بر امر توحید، نبوت و ولایت تأکید دارد و حک شدن آن بر سردر ورودی مسجد نشان می‌دهد این مسجد متعلق به شیعیان است و اذن ورود به این مکان مقدس اعتقاد به سه اصل توحید، نبوت و ولایت است.	
محل و تاریخ الحاق کتیبه:	
تاریخ تعمیر اثر ۱۳۶۵ هجری است و این کتیبه در بخشی از سینه اسپر بالای پوشش دو قوسی سه درگاه ورودی به مقصوره قرار دارد. (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۳)	
کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه	در این کتیبه بر موضوع خداشناسی و قرآن‌شناسی تأکید شده است.
	
● تصویر (۳۲)، تزیینات دیواره در مسجد. ● تصویر (۳۳) تزیینات دیواره در مسجد.	
محتوای کتیبه‌ها و ترجمه:	
«عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفُؤْتِ ، وَعَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ»؛ «بشتابید برای نماز قبل از مرگ و بشتابید برای توبه کردن قبل از مرگ».	
تحلیل محتوا و مضامین کتیبه‌ها:	
ترغیب مؤمنان است به نماز و توبه و اهمیت مسجد به عنوان یک مکان مقدس، که هم جایگاهی برای به یاد داشتن نماز و هم جایگاهی برای توبه به شمار می‌رود.	
محل و تاریخ الحاق کتیبه:	
تصویر ۳۲ و ۳۳ در دیوار بیرونی و جنوبی و کناره‌های راست و چپ صحن مسجد قرار دارند و متعلق به دوره فتحعلی شاه است.	
کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی موجود در کتیبه	برنامه‌های عبادی و نیز اخلاق / انسان‌سازی و راه‌شناسی اشاره دارد.

منبع جدول و تصاویر: (نگارندگان)

با توجه به اطلاعات ارائه‌شده در جدول (۱) و بررسی مضامین و محتوای کتیبه‌ها و مطالعه کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی و اسلامی به کار رفته در آنها می‌توان به این نکته اشاره کرد که

از بین طبقه‌بندی نظام معارف قرآنی موارد ۱- خداشناسی، ۲- جهان‌شناسی، ۳- انسان‌شناسی، ۴- راه‌شناسی، ۵- راهنماشناسی، ۶- قرآن‌شناسی، ۷- اخلاق یا انسان‌سازی قرآن، ۸- برنامه‌های عبادی قرآن، ۹- احکام فردی قرآن، ۱۰- احکام اجتماعی قرآن در محتوای کتیبه‌ها مشاهده و بررسی شده است و فقط موارد ۳- انسان‌شناسی، ۹- احکام فردی قرآن، ۱۰- احکام اجتماعی قرآن (- احکام مدنی - احکام اقتصادی - احکام قضایی - احکام جزائی - احکام سیاسی - احکام بین‌المللی) در محتوای کتیبه‌ها به کار نرفته است.

برای تحلیل کمی اطلاعات کیفی بیان‌شده در جدول (۲) ارزیابی عددی تعداد تأکید بر نظام معارفی قرآنی و اسلامی و میزان اهمیت آنها در محتوای کتیبه‌های مسجد جامع قم ارائه شده است. جدول (۲)، ارزیابی عددی میزان تأکید بر نظام معارف قرآنی و اهمیت آنها در

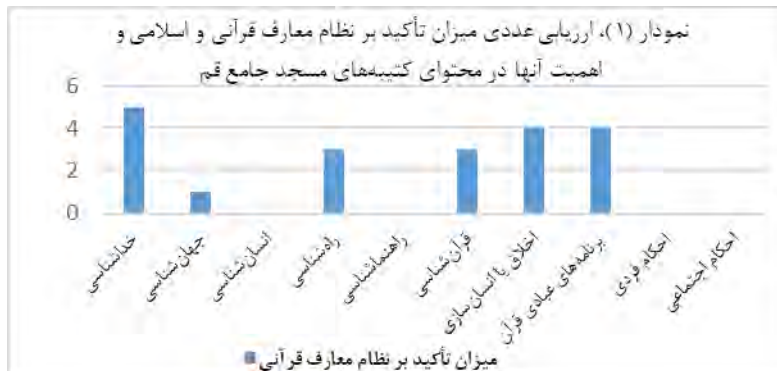
محتوای کتیبه‌های مسجد جامع قم

نظام معارف	خداشناسی	جهان‌شناسی	انسان‌شناسی	راه‌شناسی	راهنماشناسی	قرآن‌شناسی	انسان‌سازی یا اخلاق یا عبادی	برنامه‌های عبادی	احکام فردی	احکام اجتماعی
تعداد تأکید بر مورد در کتیبه‌ها	۵	۱	۰	۳	۰	۳	۴	۴	۰	۰

منبع: (نگارندگان)

همان‌طور که در جدول (۲) مشاهده می‌شود بیشترین موردی که از نظام معارف قرآنی و اسلامی بدان تأکید شده است به ترتیب موارد خداشناسی، برنامه‌های عبادی قرآن، اخلاق یا انسان‌سازی و راه‌شناسی و قرآن‌شناسی به ترتیب با میزان تأکید ۵، ۴، ۳ و ۳ بار است. همچنین باید به این نکته هم اشاره کرد که به مواردی نظیر انسان‌شناسی، راهنماشناسی، احکام فردی و اجتماعی در محتوای کتیبه‌ها پرداخته نشده است.

در نمودار (۱) این ارزیابی عددی به صورت داده‌های کمی تصویری ارائه شده است:

همان‌طور که در نمودار (۱) هم دیده می‌شود در محتوای کتیبه‌های مسجد جامع قم بیشتر بر موضوع خداشناسی تأکید شده است و این امر نشان می‌دهد چنان‌که دین اسلام خداشناسی واقعی را برای انسان به ارمغان آورده است، گام اصلی در ایمان اسلامی نیز موضوع خداشناسی است. موارد برنامه‌های عبادی قرآن و اخلاق یا انسان‌سازی هم دومین میزان اهمیت و تأکید را در محتوای کتیبه‌ها به خود اختصاص داده‌اند.

نتیجه‌گیری

در پاسخ به پرسش‌های این پژوهش نتایج نشان می‌دهد که کتیبه‌های مسجد جامع قم شامل آیاتی از سوره‌های جمعه، توبه، صافات، نور، ابراهیم، ملک، منافقون، یوسف و ذاریات و آیه‌الکرسی است. باید خاطر نشان کرد قرائت سوره‌های جمعه و منافقون در نماز صبح، ظهر و عصر جمعه مستحب است. نگارش آیات این سوره‌ها بر دیوارهای مسجد بر اهمیت نماز جمعه و عبادت جمعی در مسجد تأکید دارد.

آیه ۱۸ سوره توبه هم به اهمیت نماز خواندن، تقویت ایمان به خدا و روز قیامت و پرداخت زکات اشاره دارد. همچنین در روایات نقل شده تلاوت سوره صافات نیز در روز جمعه مستحب است. محتوای آیه سوره ابراهیم (علیه السلام) هم در کتیبه‌ها بر افزایش ایمان و اعتقاد به خداوند تأکید می‌کند و در سوره‌های ملک و ذاریات و آیه‌الکرسی هم آیات نگاشته شده در کتیبه‌ها همه در مدح و سپاس و ستایش خداوند است.

در آیه ۵۶ سوره ذاریات هدف از آفرینش انسان‌ها و جنیان جز مدح و عبادت و پرستش الهی ذکر نشده است. بنابراین مضامین آیات بیشتر بر اهمیت جایگاه عبادت و نیز عبادت جمعی در مسجد اشاره دارد و اینکه به پا داشتن نماز جمعه از فریضه‌های مهم مسلمانان به شمار می‌رود.

همچنین درباره کارکرد موضوعی و نظام معارف قرآنی به کاررفته در کتیبه‌ها می‌توان این نکته را خاطر نشان کرد که موضوعات خداشناسی، برنامه‌های عبادی قرآن، اخلاق یا انسان‌سازی و راه‌شناسی و قرآن‌شناسی به ترتیب با میزان تأکید ۵، ۴، ۳ و ۳ بار در محتوای کتیبه‌ها به کار رفته است و به مواردی، نظیر انسان‌شناسی، راهنماشناسی، احکام فردی و اجتماعی، اشاره نشده است. شاید بتوان اذعان کرد که میزان تأکید بر این موارد بر اساس اولویت کاربردی بنا صورت گرفته است و مسجد جامع قم به عنوان یک بنای مذهبی اسلامی به ترتیب بیشترین تأکید را بر خداشناسی، برنامه‌های عبادی قرآن، اخلاق یا انسان‌سازی و راه‌شناسی و قرآن‌شناسی دارد و این نکته از میزان پرداخت به این موارد در محتوای کتیبه‌های بنا برداشت می‌شود.

منابع

قرآن کریم

۱. آقابابایی، رضا، قریشی، سید حسن، ۱۳۸۴، تاریخ مسجد جامع قم، چاپ اول، قم، زائر، آستانه مقدسه قم.
۲. حسین جمال، فاطمه، محمدولی، علیرضا، ۱۳۹۳، «از سلاجقه تا قاجاریه (تطبیق کیفیات فضایی مسجد جامع قم و جامع ساوه)»، اولین کنفرانس ملی توسعه‌ی پایدار در علوم و جغرافیا و برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی، ۸-۱.
۳. رضایی، فاطمه، طیبیان، سیدحسام‌الدین، ۱۳۹۷، «بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار در تزئینات داخلی مساجد سنتی ایرانی با نگرش به ارتقای حس مکان (نمونه موردی: مسجد سجاد تهران)»، ششمین کنفرانس ملی توسعه‌ی پایدار در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی، ۱-۱۹.
۴. صدوق، محمد بن علی، ثواب‌الاعمال و عقاب‌الاعمال، ۱۳۸۲، قم، رضی.
۵. صدوق، محمد بن علی، ثواب‌الاعمال و عقاب‌الاعمال، ۱۴۰۶، قم، رضی.
۶. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۷۴، ترجمه‌ی تفسیر المیزان، جلد ۱۵، قم، جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۷. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۷۴، ترجمه‌ی تفسیر المیزان، جلد ۱۹، قم، جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۸. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۳۸، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۰، بیروت، دارالمعرفه.
۹. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۰، تهران، انتشارات ناصرخسرو.
۱۰. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۹۸۸، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۰، چاپ دوم، بیروت، دارالمعرفه.
۱۱. فیض قمی، عباس، ۱۳۴۹، گنجینه‌ی آثار قم، جلد دوم، چاپ اول، مطبعه مهر استوار.
۱۲. کوچک‌زاده، محمدرضا، ۱۳۸۰، تاریخچه‌ی قم و مساجد تاریخی آن، چاپ اول، قم، انشراح.

۱۳. گذار، آندره، ۱۳۷۷، هنر ایران، ترجمه‌ی: بهروز حبیبی، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۱۴. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، ۱۳۹۲، بحارالانوار، جلد ۸۶، چاپ پنجم، اسلامی.
۱۵. محمدقاسمی، علی، ۱۳۸۴، «تفاسیر موضوعی و شیوه‌های تقسیم معارف قرآن»، ماهنامه معرفت، سال ۱۴، شماره‌ی ۹۶، ۳۴-۲۸.
۱۶. میرممتاز، سید محمد مهدی، میرممتاز، اکرم‌السادات، کیخانی، رقیه، ۱۳۹۱، «تجلی معنا در هنر خطاطی و کتیبه‌نویسی شهرهای اسلامی (بررسی نحوه انعکاس آیات قرآن در کتیبه‌های مساجد در معماری شهر اسلامی)»، دومین همایش شهر اسلامی، ۱۹-۱.
۱۷. نوری، میرزا حسین، ۱۴۰۸، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۴، قم، مؤسسه آل‌البیت.

